

זה נהנה וזה לא חסר

נחמיה שור

א. הגמרא

הגמרא בב"ק (כ ע"א) דנה בסוגית "זה נהנה וזה לא חסר". הגמרא דנה בדוגמה שבה אדם דר בחצר חבירו בלי רשות. יש שתי שאלות במקרה הנ"ל: האם הדייר "עביד למיגר" או לא, והאם החצר "קיימא לאגרא" או לא. כלומר, האם האדם היה משלם עבור מקום אחר לדור בו, אם לא היתה לו את החצר שדר בה, כך שהוא קיבל "הנאה" ממונית מזה שדר בחצר בחינם. או שהיה לו מקום לינה חלופי, ולכן לא היה משלם עבור מקום אחר – כך שהוא לא נהנה. השאלה השניה היא מצד בעל החצר. יכול להיות שהחצר היתה מרוויחה לו כסף, כי אדם אחר היה דר בה ומשלם, וכך שיוצא שהוא "חסר", ויכול להיות שהוא לא היה מרוויח כסף בכל מקרה, ולכן הוא לא חסר. התשובות לשתי שאלות אלה יכולות ליצור ארבעה מקרים שונים.

בשניים ממקרים אלה, הגמרא קובעת שהדין ברור:

א. לא עביד למיגר ולא קיימא לאגרא (זה לא נהנה וזה לא חסר) – פשוט שפטור.

ב. עביד למיגר וקיימא לאגרא (זה נהנה וזה חסר) – פשוט שחייב.

אך בשני המקרים האחרים, הדין שנוי במחלוקת:

א. עביד למיגר ולא קיימא לאגרא (זה נהנה וזה לא חסר) – המקרה בו דנה הגמרא.

ב. לא עביד למיגר וקיימא לאגרא (זה לא נהנה וזה חסר) – מחלוקת ראשונים.

כדי להבין את דין 'זה נהנה וזה לא חסר', ננסה להבין תחילה את דין 'זה לא נהנה וזה חסר'. אם נבודד את המשתנים – הנאה וחסרון, נוכל להבין יותר טוב את העקרונות מאחורי השיטות השונות, ונבין למה בכל מקרה פטור או חייב.

ב. זה לא נהנה וזה חסר

במקרה של זה לא נהנה וזה חסר, נחלקו התוספות עם הרמב"ם והרי"ף.

ג. דעת התוספות

תוס' (כ ע"א, ד"ה "זה לא נהנה") דנים במקרה של 'זה לא נהנה וזה חסר'. כלומר, לדייר יש מקום אחר לישון בו, ולכן לא היה משלם עבור מקום אחר, כך שאינו מרוויח מהלינה בחצר, אך בעל החצר יכול היה לקבל כסף על החצר אם היתה ריקה, ולכן הוא חסר. דעת התוספות היא שפשוט שהדייר פטור מלשלם, כיון שהוא לא נהנה. על החיסרון שגרם לבעל הבית הוא פטור, מכיון שזה רק נזק בגרמא.

תוספות אף הולכים צעד אחד קדימה. במקרה שבו ראובן הוציא את שמעון מביתו של שמעון, ונעל את הדלת ולא נתן לשמעון להיכנס, הוא פטור משום גרמא לפי תוספות. לכן, קל וחומר שבמקרה שבו הוא לא עושה פעולה פיזית נגד בעל הבית, אלא רק מנע ממנו רווח בעקיפין, יהיה פטור.

יוצא מדברי תוספות שהיסוד המחייב בסוגיה הוא ההנאה של הדייר, ולא החיסרון של בעל הבית. ("דפטור כיון שלא נהנה אע"פ שגרם הפסד לחבירו").

הרשב"א מסכים עם דעת התוספות, ומביא ראיות לשיטתם, ביניהן:

בגזל, הדין הוא שמשלמים כשעת הגזלה (ב"ק צג ע"ב), ולכן במקרה שאדם דר בביתו של אחר, אפילו אם נגיד שהדייר גזלן, הוא מחזיר לבעלים את הבית כמות שהוא. לא מצינו שבגזל של חפץ מסוים הגזלן משלם גם על הרווח שהבעלים היו יכולים להרוויח אם היו משכירים את החפץ בזמן שהיה החפץ גזול, אלא הגזלן משלם כשעת הגזלה.

מדוע המגורים בחצר הם גרמא?

תוספות מבארים שבעל הבית חסר מכיון שאנשים רואים אדם דר בחצר, ולכן לא יבקשו לשכור את החצר – הנזק נגרם רק בעקיפין. רבינו פרץ אומר שזה בדיוק כמו מרביץ ארי בתוך שדה חבירו – שבגלל מעשה של האדם אנשים לא ישכרו מהבעלים, אך נזק ישיר אין כאן.

ד. שיטת הרי"ף והרמב"ם

הרי"ף (ב"ק ט ע"א באלפס) כותב: "אבל בחצר דקיימא לאגרא צריך להעלות לו שכר ואף על גב דלא עביד למיגר דהא חסריה ממונא". הרמב"ם (גזלה ואבדה ג, ט) כותב: "ואם החצר עשויה לשכר אף על פי שאין דרך זה לשכור צריך להעלות לו שכר שהרי חסרו ממון".

כלומר, לדעת הרי"ף והרמב"ם, בין אם הדייר נהנה ובין אם לא, אם הוא חסר את הבעלים הוא חייב לשלם. עולה מכאן בבירור, שלדעת הרי"ף והרמב"ם המחייב הוא החסרון, ולא ההנאה, וכן כתב הנמוק"י בשם הרא"ה, הריטב"א והרמ"ה (והרא"ה שם כתב שכן דעת כל הגאונים וכן דעת רבו ז"ל).

הרא"ש (ב"ק ב, ו) מביא את דעת התוספות, ואחריה את דעת הרי"ף, ומוכיח את שיטת הרי"ף מהגמרא:

בגמרא (כ"ע"ב) מובא ששאלו את רב אמי מה יהיה הדין בזה נהנה וזה לא חסר, והוא ענה: "וכי מה עשה לו? ומה חסרו? ומה הזיקו?". מדייק מכאן הרא"ש: "משמע הא חסרו והזיקו פשיטא שחייב!" כלומר, רב אמי לא ראה סיבה לחייב – מכיון שאין חיסרון בזה נהנה וזה לא חסר. אם זה שאין חיסרון אומר שאין לחייב, משמע שאם היה חיסרון, פשוט שיש לחייב!

מצינו שיש מחלוקת בין תוס' והרשב"א, לבין הרי"ף והרמב"ם האם המחייב הוא הנאה או חיסרון.

ה. קושיית הפני יהושע

הפני יהושע (ב"ק כ"ע"א, ד"ה "בתוספות") מקשה על תוס': לפי תוס', לא ניתן לחייב על חיסרון, מכיון שמדובר בגרמא בעלמא. בנוסף, לפי פסיקת הגמרא – שבזה נהנה וזה לא חסר פטור, משמע שלא ניתן לחייב על הנאה לבד. כלומר, גם ההנאה וגם החיסרון אינם מהווים גורם מחייב. אם כך, מדוע ב'זה נהנה וזה חסר' חייב? בדומה, לפי הדעות שיש לחייב על הנאה (תוס' והרשב"א), יש לשאול: מדוע יש בכלל דיון במקרה של זה נהנה וזה לא חסר? מהי ההו"א לפטור? הרי אם הוא נהנה – חייב!

אם כן, לפי המחייבים על הנאה: מדוע בזה נהנה וזה לא חסר פטור, ואילו בזה נהנה וזה חסר חייב?

לשאלה זו ניתנו מספר תשובות:

ו. שיטת הפני יהושע – כופין על מידת סדום

לפי הפני יהושע, ב'זה נהנה וזה לא חסר' הנהנה חייב על ההנאה, ובאמת היה צריך לחייב את הנהנה, אלא שהחיוב מבוטל באמצעות דין "כופין על מידת סדום".¹ דהיינו, מכיון שבעל הבית לא מפסיד, מה אכפת לו שהאחר יהנה? כשאדם גובה כסף למרות שאינו מפסיד בכלל – לזה קראו חכמים מידת סדום, ובית דין יכולים לכפות עליו שלא לגבות תשלום.²

ואם כן, מבואר מדוע ב'זה נהנה וזה חסר' חייב – ההנאה מחייבת, ואין בתשלום "מידת סדום", מכיון שבעל הבית מפסיד.

ז. שיטת הגר"ח – מחילה אוטומטית

לפי הגר"ח (חדושי הגר"ח ב"ק כ ע"ב), כמו הפני יהושע – באמת היה צריך לחייב על ההנאה, אלא שיש פטור שפוטרו את הנהנה מהתשלום שהיה צריך לשלם. הגר"ח מבאר שהפטור הוא מחילה אוטומטית של בעל הבית לנהנה, מכיון שרוב האנשים אינם מקפידים על הנאה שלא חוסרו בה. כאשר בעל הבית חסר, רוב האנשים כן מקפידים על חסרונם, ולכן הוא לא מוחל אוטומטית.

ח. שיטת הגר"ש שקאפ – חיסרון כיוצר הכתובת לתשלום

ר' שמעון (חדושי ר' שמעון שקופ ב"ק כה (סי' יט במהדורה הישנה)) חולק על הפטור שהציע הפני יהושע – כופין על מידת סדום. לפי ר' שמעון, לא ניתן לכפות על בעל הבית שלא לחייב את הדר בחצרו – מכיון שזה שולל ממנו את השליטה שלו על ביתו.

¹ כופין על מידת סדום הוא כלל שלפיו חובתו של האדם היא שלא למנוע טובה מחבירו, כשהוא אינו מפסיד בכך, וניתן לכפות אותו על זה.

² יש להוסיף שדין כופין על מידת סדום שייך רק לתשלום על העבר – אסור לבעל הבית לגבות תשלום, אך כמובן נראה שמותר לבעל הבית למנוע מהדייר להיכנס לרשותו הפרטית מכאן ולהבא, וזוהי אינה מידת סדום, אפילו במקרה שזה לא נהנה וזה לא חסר (תוספות ב"ב י"ב ע"ב, ד"ה "כגון"). אם לאחר שבעה"ב אמר לדייר לא להיכנס הוא נכנס בכל מקרה, הוא חייב לשלם אפילו אם זה לא נהנה וזה לא חסר (סמ"ע חו"מ שסג, יד).

כך נפסק בשו"ע: "הדר בחצר חבירו שלא מדעתו שאמר לו צא ולא יצא חייב ליתן לו כל שכרו ואם לא אמר לו צא אם אותה חצר אינה עשויה לשכר אינו צריך להעלות לו שכר" (חו"מ שסג, ו).

לבעל בית יש שליטה מלאה על מי נכנס אל ביתו ומי לא, ולא ניתן לשלול ממנו את הזכות הזאת. רוב האנשים מקפידים על מי נכנס לביתם ומי לא, ולכן להקפיד על זה לא נחשב מידת סדום, כי דבר שרוב האנשים מקפידים עליו אינו מידת סדום.

לכן, ר' שמעון מציע הסבר אחר – ההנאה היא הגורם המחייב, אך החיסרון הוא שיוצר את זיקת בעל הבית להנאה. ב'זה נהנה וזה לא חסר', בעל הבית אינו חסר, ולכן לא ניתן לומר שהאדם נהנה מבעל הבית. כאשר בעה"ב אינו חסר, ניתן לומר שהנהנה יצר את ההנאה הזו בעצמו, אפילו בעזרת ביתו של אחר, אך הוא יצר את ההנאה. כדי שבעל הבית יחייב את הנהנה, צריך שהנהנה יהנה מבעל הבית. כאשר בעה"ב חסר, יש לו זיקה להנאה, כי היא נוצרה מחסרוננו, ולכן הוא יכול לחייב.

מבחינה מעשית, ר' שמעון קובע באופן ברור היכן עובר הגבול בחיוב על הנאה. לדוגמא, אם ראובן נהנה מלהסתכל על הציור של שמעון, האם שמעון יכול לחייב אותו על הנאה זו? לכן ר' שמעון קובע, שרק כאשר יש חיסרון אפשר לחייב. כאשר ראובן נהנה ושמעון לא חסר, ראובן נהנה מעצמו, שמעון אינו המהנה, ולכן שמעון לא יכול לחייב אותו על הנאה. אך כאשר שמעון חסר, וראובן נהנה מחסרוננו, שמעון הוא המהנה, ויכול לחייב את ראובן.

ט. סיכום השיטות

נסכם את שלשת השיטות שראינו לעיל, שהסבירו איך לפי תוס', שמחייבים על הנאה, פטור בזה נהנה וזה לא חסר:

- א. פני יהושע – מכיון שבעל הבית אינו חסר, כופין על מידת סדום ולא נותנין לו לחייב.
 - ב. הגר"ח – כשאין חיסרון, בעל הבית מוחל אוטומטית על ההנאה.
 - ג. הגר"ש שקאפ – החיסרון יוצר את הכתובת לתשלום, והופך את בעל הבית למהנה, ולכן כאשר אינו חסר הוא אינו המהנה ואין לו זכות תביעה.
- כמו כן, נסכם את שלשת השיטות לחיוב ב'זה נהנה וזה חסר' בשיטת תוס':
- א. פני יהושע: מחייבים על ההנאה, ואין פטור כופין על מידת סדום, כי בעל הבית חסר.
 - ב. הגר"ח: מחייבים על ההנאה, ובעל הבית תובע ואינו מוחל על חסרוננו כיון שרוב האנשים מקפידים על חסרונם.

ג. הגר"ש שקאפ: מחייבים על ההנאה, ובעל הבית שחסר הוא המהנה, ולכן הוא הכתובת לתשלום.

י. האגדות שבסוגיא

לאורך הגמרא, ניכר שהסוגיה שזורה באגדות. בין דינים ודיונים "יבשים" וטכניים, ישנם סיפורים שלא כל כך מובנת מטרתם:

רב חסדא שואל את רמי בר חמא, מה יהיה הדין בדר בחצר חברו שלא מדעתו, ורמי בר חמא עונה:

"לכי תשמש לי", רב חסדא הלך ו"שקל סודריה כך ליה", ואח"כ רמי בר חמא ענה את תשובתו.

מאוחר יותר, שלחו את השאלה לגבי הדר בחצר חברו בבית מדרשו של רבי אמי. רבי אמי ענה: "וכי מה עשה לו? ומה חסרו? ומה הזיקו?" שאלו גם את רבי חייא בר אבא, שהיה בבית מדרשו של רבי אמי – והוא אמר שהוא צריך לעיין בשאלה. הם שאלו אותו שוב, והוא ענה: "כוליה האי שלחו לי ואזלי, אילו אשכחי בה טעמא לא שלחנא להו?" – כלומר, אם היתה לי תשובה, הייתי עונה לכם!

נראה לי להציע רעיונות שאינם מוכרחים, אך לדעתי נחמדים ונאים.

אפשר להציע, שהסיפור הקטן שכורך את סברתו של אמורא מסוים, מסמל את שיטתו בסוגיה.³

נבאר ונרחיב:

בסיפור הראשון, אפשר לומר שרמי בר חמא, שאמר לרב חסדא ללכת לשמש אותו ורק אז ענה לו, אומר – כדי להוציא משהו ממני (תשלום), אני צריך קודם לקבל משהו (הנאה). אני אשלם לך כשאני נהנה מזה. וזה עולה בקנה אחד עם שיטתו – שעצם ההנאה גורמת לחיוב בתשלום – והכלל הוא "זה נהנה וזה לא חסר – חייב".⁴

³ את הרעיון הזה שמעתי מפרופ' חיים סיימן שליט"א, ולא מצאתי אותו כתוב במקום אחר, ונראה שזהו חידוש שלו.

⁴ בהבנת הסיפור הראשון, של "שקל ליה סודריה", כתב הגר"ש שקאפ בהקדמתו לספר 'שערי ישר': "מסופר בגמרא ב"ק (כ, א) בסוגיא דזה נהנה וזה לא חסר, דרב חסדא בעי מרמי בר חמא והשיב לו לכי תשמש לי, שקל סודרא כך ליה, דבהשקפה ראשונה מתמיה, וביאר הרב הנ"ל שהענין הוא שבדבר שצריך עיון ויגיעה תלוי עיקר הדבר אם המתלמד מאמין במעלת המלמד, אז אם לא יבין בראשונה, יתלה החסרון בעצמו, ויוסיף אומץ ליגע את עצמו ואז יבין באחרונה, אבל אם דברי המלמד קלים

בסיפור השני, אפשר להציע שמשתקפת השיטה שבזה נהנה וזה לא חסר פטור, ושכופין על מידת סדום. בחלק הראשון של הסיפור – כוונת רבי אמי ברורה – אם הוא לא חיסר אותו, ודאי שפטור! החלק השני – כשרבי חייא בר אבא אומר – אם היתה לי תשובה, הייתי עונה לכם! אפשר להשוות זאת לאמירה – אם היתה לי הנאה לתת לך, הייתי נותן אותה לך! ברור שאם היתה לי הנאה הייתי נותן לך אותה מיד! או במילים אחרות, כופין על מידת סדום – כשאדם לא חסר, הוא צריך לתת את ההנאה שיכול לתת. אין סיבה לחייב אם אין חיסרון, וכמובן שאם אדם יכול לתת הנאה בלי שיחסר – הוא צריך לתת.

בעיניו ולא שוה לו להתאמץ לעמוד בהם, אז אם לא יקבל הדברים במשקל הראשון יניחם או יבטלם בלבם ודיו, ולכן כאשר ידע רמי בר חמא את עומק הענין שרצה ללמדו, לא רצה ללמדו עד שיתאמת לו שרב חסדא משתוקק להתלמד ממנו כתלמיד מרב, ולכן לא למדו הדבר עד שישמש אותו כתלמיד לרב, ודפח"ח.

ר' שמעון אומר שמטרתו של רמי בר חמא היתה שרב חסדא יכיר בגדלותו של רמי בר חמא, וכך לא יתיימש ויתאמץ להבין גם אם לא יבין בהתחלה, כי הוא יודע שאם רבו כל כך גודל חשוב להתאמץ ולהבין.